

**Кадочнікова О. П.,
аспірант кафедри української мови,
Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка**

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ СКЛАДНИХ СПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ З ПОЯСНЮВАЛЬНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ

З-поміж реченневого загалу української мови досить своєрідну групу становлять поліпредикативні кон'юнктивні утворення з пояснювальними відношеннями між компонентами, які донедавна ще не були об'єктом окремих синтаксичних студій в україністиці. Наявні у сучасному мовознавстві дослідження таких конструкцій описують насамперед деякі особливості їхньої семантичної організації [3, 345; 5; 13, 624-626], приділяючи недостатньо уваги формально-граматичному аспектові вивчення таких речень. Між тим, важливу роль у становленні сучасних поглядів на класифікацію складних речень відіграли комплексні дослідження їхньої семантичної та структурної організації. Будова складного речення є однією з його характеристичних ознак, тож намагання обґрунтувати пропоновану диференціацію поліпредикативних одиниць сполучникового типу з пояснювальним значенням передбачає детальне вивчення структурної організації таких утворень.

Найяскравішим виразником типу синтаксичного зв'язку у поліпредикативних конструкціях є сполучний засіб чи його відсутність. На цьому ґрунті відбувається диференціація таких одиниць на сполучникові та безсполучникові складні речення. Предикативні компоненти аналізованих нами побудов формують цілісне значення завдяки їхньому поєднанню за допомогою пояснювальних сполучників, а отже, – належать до конструкцій сполучникового типу.

Однією з визначальних характеристик, що водночас слугує й важливим критерієм диференціації поліпредикативних речень, складники яких поєднані за допомогою підрядних сполучників і сполучних слів, виступає різновид синтаксичного зв'язку, який формується відповідно до характеру формально-граматичної взаємодії предикативних частин, а саме враховує природу підпорядковувального елемента – конкретної лексики чи предикативної структури. Виділення О. Шахматовим «сполучникових» і «відносних» речень [10, 440], а пізніше М. Пospelовим «двочленних» і «одночленних» складнопідрядних речень [11, 331-337] створює підґрунтя для диференціації з-поміж реченневого загалу конструкцій підрядності одиниць розчленованої й нерозчленованої структур. Керуючись комплексним підходом за аналізу граматичних одиниць, В. Белошпкова поглиблює ці кваліфікації, згладжує дискусійні моменти й удосконалює запропоновану дослідниками термінолологічну систему [1, 204-220]. Дослідниця упорядковує класифікацію складнопідрядних речень, здійснює їхню диференціацію згідно виокремлених рівнів членування. Так, початковий, власне-структурний рівень, дозволяє виокремити конструкції розчленованої та нерозчленованої структур, а в їхніх межах – речення з прислівним (власне-прислівним та прислівно-кореляційним) і детермінантним (власне-детермінантним і детермінантно-

кореляційним) видом зв'язку [1, 220]. Останній рівень – власне-семантичний – віддзеркалює весь спектр семантико-синтаксичних відношень між предикативними складниками гіпотаксичних утворень [1, 208-209].

Дотепер хитка, невизначена позиція складних речень, між компонентами яких встановлюються відношення тотожності або часткового і загального, у системі граматичних одиниць української мови не сприяла ґрунтовним описам їхньої синтаксичної організації. Між тим, структура таких одиниць виявляє низку ознак подібності до гіпотаксичних побудов. Про це свідчить не тільки розподіл інформації на головну і додаткову, що дозволяє виокремити формально підпорядковувальний і підпорядкований складники [12, 630], але й спосіб, у який вони взаємодіють. Унаслідок аналізу досліджуваних утворень видається можливим виділення з-поміж них речень нерозчленованої та розчленованої будови.

Спостереження над будовою складних сполучникових конструкцій з пояснювальними семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами доводить, що зв'язок предикативних компонентів переважної більшості таких одиниць ґрунтується на поєднанні пояснювального складника зі змістом усієї препозиційної предикативної частини. Опорним компонентом у такому разі виступає не окремий елемент, а весь предикативний комплекс, що передує пояснювальному сполучникові чи його аналогу, напр.: *У формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному планах сполучник не займає самотійної позиції в реченні, тобто не виконує формально-синтаксичної ролі члена речення і семантико-синтаксичної ролі синтаксеми* (Г. Глушкова); *Дівчата були далекі від цих планів, вірніше, їхня Кзил-Орда малювалась їм не інакше, як з тими, кого вони мусять розшукати* (О. Гончар); *Дискусії про те, як вважати тепер гуску: чи її забито на полюванні, тобто вона законна дичина, чи вона упокоїлася власною смертю, тобто вона дохла, - тривали недовго* (Остап Вишня). Особливого значення в таких утвореннях набуває сполучний засіб, адже «підрядні частини таких речень не займають прислівної позиції, не мають опорних компонентів у головній частині. Вони пов'язані з головними частинами семантичними сполучниками» [13, 520], котрі «суміщають сполучну функцію з функцією кваліфікатора відношення» [12, 539].

Більшість дослідників зауважують, що детермінантний зв'язок, на відміну від прислівного, виступає слабшим і репрезентує більш вільне поєднання компонентів [2, 308-309; 6, 20-21; 13, 520]. Дійсно, головна предикативна частина розчленованої структури зазвичай не потребує додаткового поширення і, як автосемантична, виявляє схильність до самотійного функціонування, напр.: *Гірше могло статися з речами, про які всі були певні, що їх спіткає печальна доля, а саме: все, що було ліпшого, щезне після зворушливої опіки цих «теплих ребят»* (І. Багряний); *На думку інших лінгвістів, у складному реченні спостерігається смислове й формальне об'єднання предикативних одиниць, цілісне звучання яких не дорівнює сукупності значень усіх компонентів, тобто значення складного речення – це не просте сумарне значення всіх його складників* (А. Загнітко). Опорний елемент у наведених прикладах виражає відносно завершену думку й може вживатися без пояснювальної, функціонування якої залежить тільки від комунікативної стратегії мовця, тобто зв'язок між предикативними компонентами є непередбачуваним і

необов'язковим, адже пояснювана частина не містить синсемантичних елементів, які зумовлюють, прогнозують появу ще одного складника. У подібних структурах зв'язок пояснювальних компонентів, співвідносних з предикативним комплексом, формується не на ґрунті морфологічної природи чи лексичного значення предиката, а завдяки кореферентності змістів предикативних частин.

У ході дослідження було виявлено, що у формі розчленованих синтаксичних структур послідовно репрезентуються власне-пояснювальні пояснювально-ототожнювальні, невласне-пояснювальні пояснювально-уточнювальні та пояснювально-узагальнювальні семантико-синтаксичні відношення.

Ураховуючи граматичну семантику засобів, використовуваних з метою поєднання предикативних частин пояснювальної конструкції, видається необхідним виокремити складні одиниці нерозчленованої структури, – такі, у яких залежна предикативна частина поєднується з опорним компонентом головної прислівним синтаксичним типом зв'язку за допомогою кон'юнктива [1, 210; 2, 307-311; 12,466].

Як зазначає А.Загнітко, підрядний прислівний зв'язок як реченнєвотвірний характеризується двома своїми виявами: у першому випадку реалізується зумовленість підрядної частини частиномовною семантикою опорного слова, а в іншому разі залежність чітко детермінована валентнісним потенціалом опорного компонента [7,19]. Саме ці дві модифікації гіпотаксичного прислівного зв'язку є основою для розмежування його типів: власне-прислівного та прислівно-кореляційного.

Аналіз поліпредикативних структур з пояснювальними відношеннями свідчить, що між компонентами таких конструкцій функціонує власне-прислівний тип зв'язку, який полягає в закріпленості залежної частини за словом чи словосполученням головної не як за певним членом речення, а як за лексико-морфологічною одиницею, напр.: *Крім того, він ще і слюсар-лекальщик, **тобто** вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму* (Г.Тютюнник). Лексико-морфологічні властивості опорного компонента *слюсар-лекальщик*, який виражений іменниками, виявляють його здатність до поширення за допомогою будь-якого виду означень, а в цьому випадку – витлумачення змісту поняття через його сутнісну характеристику.

Головна частина речень нерозчленованої структури, опорний компонент у яких репрезентовано субстантивом, виступає семантично ущербною, її сприйняття адресатом може бути значно ускладнене без поширювальних елементів, головна функція яких – деталізувати, надати більш конкретного значення пояснюваному інгредієнтові, напр.: *Бійці охоче зверталися [до Івана Івановича] в **питаннях, що мали для них суто академічний інтерес, приміром: чи можливе міжпланетне сполучення, з чого робиться маргарин та інші*** (СУМ) – Пор.: *Бійці охоче зверталися [до Івана Івановича] в питаннях, що мали для них суто академічний інтерес. У ролі пояснюваного елемента можуть виступати й прислівники, напр.: **Як хочете, панове, – запальне говорив Стемпковський, – а моя рада – діяти щодо цих схизматів радикально, тобто, коли вони вилізуть зі своїх кривок, не обмежуватися звичайними карами, а знищити всі собак до ноги, та й годі!*** (М. Старицький).

Такий тип синтаксичного зв'язку притаманний більшості складних речень з пояснювально-уточнювальними відношеннями між складниками.

Більш тісне поєднання предикативних компонентів маємо у структурах, опорні елементи у яких виражені прономінативом, що потребує обов'язкового наповнення, конкретизації своєї семантики, напр.: *А головне – з усього йому було найперше ясно одно, а саме, що “наші брикають”* (І.Багряний). – Пор.: *А головне – з усього йому було ясно одно*. За таких умов поява пояснювальної частини є передбачуваною та обов'язковою, оскільки саме вона стає носієм інформативності поліпредикативної структури. У решті випадків постпозиційний компонент виступає факультативним і передбачуваним, його облігаторність визначається мовцем, виходячи зі створеної комунікативної ситуації. Важливі спостереження над аналізованим питанням знаходимо в праці І. Ойце. Лінгвіст зауважує, що пояснювальний компонент у конструкціях, перший складник яких містить синсемантичний елемент, не відноситься тільки до одного слова, адже він конкретизуючи, уточнюючи цю лексему, тим самим деталізує і зміст дієслова-присудка [9, 8]. Український мовознавець Є. Загrevський йде далі в своїх дослідженнях і висловлює цікаву думку з приводу природи граматичного зв'язку в безсполучникових реченнях з пояснювальним компонентом. Він стверджує, що в структурах з уточнювальним значенням, де опорними словами виступають вказівні займенники, займенникові прислівники, числівник *один* у займенниковому значенні, котрі функціонують при предикатах із семантикою мовлення, мислення, сприйняття, «а також у конструкціях з предикатом у формі дієслова на –ся, безособово-предикативного слова чи прислівників як носіїв активної валентності» [8, 7] слід визначати синтаксичну підрядність. Йдеться про утворення на зразок *Ясно одне: який би там Гнат не був, які б у нього не були помилки, а він – Радянська влада на селі* (Григор Тютюнник) [8, 7]. Дослідник справедливо вказує на спрямованість валентної сили дієслів на синсемантичні елементи, котрі за своєю сутністю виступають нездатними задовольнити семантико-синтаксичну потребу керуючого слова в розгортанні, адже вони мають тільки вказівну роль [8, 7]. Такі міркування дозволяють лінгвістові зробити висновок про те, що граматичний зв'язок між складниками має подвійний характер: з одного боку, предикат завдяки сильній позиції вимагає заповнення валентності об'єкта чи суб'єкта, а з іншого, – прономінатив потребує деталізації, наповнення його конкретним предметним значенням [8, 8]. Виходячи з положення про можливість синонімії синтаксичних одиниць, вважаємо висловлені Є. Загrevським думки справедливими і щодо деяких побудов сполучникового типу, а саме тих, де опорний компонент втілено у формі прономінатива, оскільки такі утворення теж засвідчують реалізацію подвійної залежності між присудком пояснюваної частини та опорним займенником і змістом пояснювального складника. Додатковим аргументом на користь виокремлення такого контамінувального типу зв'язку виступає можливість заміщення синтаксичної позиції займенника пояснювальним предикативним складником, напр.: *Одне приходило йому на гадку, а саме, що тут степ, а там город, тут ніби тая золота воля, а там життя* (М. Куліш) – *Тут степ, а там город, тут ніби тая золота воля, а там життя – приходило йому на гадку; Лист переписано й послано Зажарським, котрий дістав окремі інструкції, щоб тильно помічати усе, що діється в Батурині, а зокрема,*

який у ньому панує настрій між козаками й міщанами (М. Куліш) – Лист переписано й послано Зажарським, котрий дістав окремі інструкції, щоб пильно помічати, *який у Батурині панує настрій між козаками й міщанами*. Дослідження проблеми встановлення типу граматичного зв'язку тісно пов'язане із питанням про можливість предикативного складника посідати будь-яку синтаксичну позицію в складі іншої предикативної частини. За умов успішної реалізації такої здатності є всі підстави для кваліфікації підрядного зв'язку, стверджують автори чеського видання «Русской грамматики» [14, 902].

За відсутності у складі пояснюваного компонента дієслів, здатних до сильного керування та слів категорії стану, головним структурувальним компонентом виступає опорне слово займенниково-вказівного характеру, семантичну недостатність якого заповнює пояснювальний предикативний складник. За певних умов вказівного значення можуть набувати і слова, що належать до класу повнозначних частин мови. Орієнтація пояснення як логіко-граматичної категорії у сферу мовлення детермінована існуванням у повідомленні певного «невідомого», яке в процесі спілкування має бути ліквідованим або розкодованим. Функцію коду якраз і виконує пояснювальний складник. Наприклад, речення *А спати вони вклялися вже без сварки та «землемірних» маніпуляцій – просто лягли «валетом в ялинку» - цебто один ряд ліг лицем всі в один бік і зігнув ноги в колінах, а другий ряд насупроти ліг лицем в другий бік і теж зігнув ноги в колінах, - ті зігнуті ноги одного ряду зайшли на зігнуті ноги другого ряду – і було досить зручно* (І. Багрянний) з позицій мовця, котрий прагне розтлумачити «незрозумілу», як він вважає, інформацію з власного повідомлення. Пояснення з'являється через те, що адресат може сприйняти наведену інформацію в такий спосіб: *А спати вони вклялися вже без сварки та «землемірних» маніпуляцій – просто лягли якимось чином*. Неповнота значення опорного компонента виникає не через його семантичну природу, а породжена екстралінгвальними чинниками і знаходить реалізацію тільки в конкретному акті спілкування. У такому випадку маємо справу із власне-пояснювальним синтаксичним типом зв'язку, що співвідносить пояснюваний і пояснювальний складники як субститути, проте, на відміну від прислівно-кореляційного різновиду гіпотаксичного зв'язку, специфіка якого теж полягає у тому, що «семантика опорного співвідносного займенникового слова в головній частині збігається з семантикою підрядної частини» [3, 336], напр.: *Серед тих, хто пішки ходять, теж люди різні є: і безкрилі, і крилаті!* (Олесь Гончар); *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гой давшиш, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні* (П. Тичина), граматична природа співвідносного слова жодним чином не впливає на вибір засобів вираження підрядного зв'язку – з цією метою в складних реченнях з пояснювальними відношеннями регулярно функціонують пояснювальні кон'юнктивні засоби, напр.: *Інокентій пророкував, що як буде місяць-чернець, тобто як місяць зробиться чорним, то наступить кінець світові* (Г. Тютюнник); *Миршавий цей чоловік, тихий, низенький, гейби залізаний коров'ячим язиком, у ніякій армії не служив через заїкуватість, він не міг вимовити без заїкання, без муки жодного слова, а «єсть» якимось виучив, як камінець у роті обточив; йому довго довелося розтлумачувати Миронові Мацюпіньці, який, покинувши воювання в «стрибках» (бо там, до холери ясної, можуть вбити),*

найнявся при сільській канцелярії за сторожа, опалювача печей та ще й на додаток – бубністом, тобто при потребі він товкся з бубном по селу й скликав горопашине населення на чергову «профілактику»... (Р. Іваничук)

Унаслідок аналізу поліпредикативних сполучникових утворень з пояснювальними відношеннями було виявлено, що граматично оформлюються як нерозчленовані структури послідовно тільки складні речення з пояснювально-уточнювальними відношеннями. З-поміж складних речень, предикативні частини яких поєднані за допомогою пояснювальних сполучників, також чітко вирізняються конструкції з прислівним типом зв'язку, що втілюється у двох різновидах – подвійному та власне-пояснювальному. Особливого значення при встановленні того чи того різновиду граматичного зв'язку набуває природа опорного компонента та здатність предиката в пояснюваній частині до сильного керування.

Література

1. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1977. – 248 с.
2. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1991. – 431 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Глазова С.М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в українській мові: семантика, граматики, прагматика: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Харків. націон. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2005. – 20 с.
6. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1972. – Ч.1. — 270 с.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
8. Загrevський Є. І. Безсполучникові складні речення з пояснювальним компонентом у сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. філол. наук: 10.02.01 – Х., 1999. – 15 с.
9. Ойце И. М. Сложные предложения с пояснением в современном русском языке: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук: 10.02.01 – М., 1965. – 18 с.
10. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1943. – 452 с.
11. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 338-354.
12. Русская грамматика: в 2-х т. / Ред. кол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1980 – Т. 2: Синтаксис. – 1982. – 709 с.
13. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
14. Vilma Barnetova. Русская грамматика-2 / Vilma Barnetova, Helena Běličová-Křížková, Oldřich Leška и др.– Academia Praha, 1979. – С.667-1093.

Аннотация

Статья посвящена описанию особенностей союзной связи, которая соединяет предикативные части сложных предложений со значением пояснения, в соответствии с природой главного компонента. В зависимости от способа его выражения – предикативный комплекс или слово/словосочетание – автор выделяет разновидности грамматической связи между частями полипредикативных синтаксических единиц с пояснительными семантико-синтаксическими отношениями.

Ключевые слова: сложное предложение, союзная связь, пояснительные отношения.

Summary

The article is devoted to the description of features of conjunctive connection which connects predicative parts of compound sentences with explanative meaning, according to the nature of the main component. Depending on a way of its expression - a predicative complex or a word/word-combination - the author allocates grammatical connection versions between parts of poly-predicative syntactic units with explanation.

Key words: a compound sentence, conjunctive connection, explanative meaning.